

The Role of Tolerance in Scientific Authority, Civilization, and the Emergence of Elites

1. Mehdi Fatemi
2. Sepehr Ghazinoory
3. Javad Amani

- **Article Type:** Research Paper
- **Vol. 33** | **No. 1** | **Serial 89** | Mar. 2023
- **Received:** 2023.11.30
- **Revised:** 2024.03.03
- **Accepted:** 2024.05.10
- **Published Online:** 2024.06.19
- **Pages:** 81-94
- **P-ISSN:** 1027-2690
- **E-ISSN:** 2783-4514

Abstract

As one of Iran's main goals, the revival of the Islamic golden age requires excellence in various components of power. Scientific and technological progress has a vital role because, besides having soft power, it is the driving force for strengthening other components. Therefore, the Supreme Leader focused on scientific authority for the first time in 2014 and highlighted the necessity of planning to achieve scientific authority numerously. Besides the stunning scientific achievements before Islam (from the Medes to the Sassanids), Iran achieved scientific authority under the great Islamic civilization. However, Iran and other Islamic countries have followed Western civilization in science and technology in recent centuries. Although Iran has boosted its scientific publications recently, it is far from scientific authority - even at the regional level - according to more complex indicators (e.g., h-index and the number of universities ranked among the top 500 universities in the world). Also, experts suggest that the sole focus on quantitative indicators (e.g., publication of articles or patents) will not lead to scientific authority in the long run, especially in humanities. Therefore, the participation of policymakers, elites, and society is necessary to achieve scientific authority. Also, the history of the emergence of the Iranian elites indicates that wars and political dictatorships weaken the flow of knowledge but cannot diminish scientific efforts. However, intellectual suppression has prevented the emergence of elites in various periods. Therefore, tolerance can support scientific authority and the revival of the Islamic-Iranian civilization. Tolerance means respecting, accepting, and honoring cultures through freedom of speech. Although the current construction of tolerance has its roots in the thought of Western

Keywords

Tolerance, Scientific Authority, Civilization, Islamic Civilization, Elites.

1. PhD in Science and Technology Policy, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
mehdifatemy@modares.ac.ir
ORCID: 0000-0002-4095-5675
2. Professor of Information Technology Management, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran (Corresponding Author)
ghazinoory@modares.ac.ir
ORCID: 0000-0002-6761-4694
3. PhD Candidate of Science and Technology Policy, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran
javadamani@modares.ac.ir
ORCID: 0000-0001-9992-2977

Cite This Paper: Fatemi, M., Ghazinoory, S., Amani, J. (2023). The Role of Tolerance in Scientific Authority, Civilization, and the Emergence of Elites. *Rahyaft*, 33 (1), 81-94. (Persian).

DOI: 10.22034/RAHYAFT.2024.11535.1470

Publisher: National Research Institute for Science Policy (N.R.I.S.P)

philosophers (e.g., John Locke, Sir Thomas Hobbes, John Stuart Mill, and Francois Voltaire), it can be traced back to various cultures and specifically in the Qur'an and Islamic religious tradition as God's universal mercy, Prophet's kindness, and the desire for peace and dialog. Among Islamic thinkers and mystics, many emphasize tolerance and pluralism in Islamic thought within the framework of the interpretability of Shariat and the multiplicity of paths to reach the truth. Sadr considers tolerance the key to promoting the core ideas of religions in society. Nasafi believes distinctions are rooted in imitators' emphasis on words and neglecting their meaning. Rumi has also explained the unity of purpose and the need to tolerate people with different preferences. Finally, Shabestari goes beyond other mystical interpretations and observes the reflection of truth, even in idolaters.

In the history of Iran and the Islamic world, tolerance institutionalizes peaceful coexistence and provides an opportunity to expand transcendental ideas. Pre-Islamic Iranians often had numerous and close ties with religious minorities, but this solidarity stopped after the rise of Islam with the intensification of conflicts between different religions. Although the imposition of the official religion continued to deepen the crisis, with the beginning of the Shiite rule of Buyid in Iran in the fourth century, tolerance was promoted as the cornerstone of the flourishing of Islamic civilization, with Aviceenna and Abu Rayhan al-Biruni as pioneering elites. This process was not continued in the following centuries by the Ghaznavid and Seljuq rulers, leading to the decline of Islamic civilization, which ended with the Mongols' invasion. The Mongol rulers also adopted a tolerance policy given their foreign identity, resulting in the emergence of elites such as Jamshid al-Kashi and Kamal Khujandi and preventing the scientific collapse in Iran. During the Safavid dynasty - especially the reign of Abbas the Great - a circle of elites, including Baha al-Din al-Amili and Mulla Sadra, was formed again. This process did not last long, resulting in scientific downfall during the Afsharid, Zandi, and Qajar dynasties.

نقش رواداری در مرجعیت علمی، تمدن‌سازی و ظهور نخبگان

۱. مهدی فاطمی

۲. سپهر قاضی‌نوری

۳. جواد امانی

• نوع مقاله: پژوهشی

• دوره ۳۳ | شماره ۱ | پیاپی ۸۹ | فروردین ۱۴۰۲

• تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۹/۰۹

• تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۱۲/۱۳

• تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۲/۲۱

• تاریخ انتشار برخط: ۱۴۰۳/۰۳/۳۰

• صفحات: ۸۱-۹۴

• شابای چاپی: ۱۰۲۷-۲۶۹۰

• شابای الکترونیکی: ۲۷۸۳-۴۵۱۴

چکیده

پیشگامی در علم و فناوری یکی از محورهای تمدن‌سازی اسلامی است که در مفهوم مرجعیت علمی بازتاب یافته است. تحلیل روند ظهور نخبگان ایرانی از ظهور اسلام تا انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که جنگ‌ها، ویرانی‌ها و حتی دیکتاتورهای سیاسی، نتوانسته‌اند سد مهمی در برابر بروز استعدادها درخشان بین ملت ایران باشند و اختناق فکری و عقیدتی مانع مهم‌تری بوده است. در نتیجه در مقاله حاضر ابتدا رد پای مفهوم رواداری در آیات قرآن و روایات پیگیری شده است. سپس نگرش، امام خمینی، شهید صدر، محی‌الدین ابن عربی، مولانا جلال‌الدین بلخی، عزیزالدین نسفی و محمود شبستری در این خصوص مطرح شده است. در ادامه ضمن مرور تاریخچه رواداری در ایران و جهان اسلام (هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان پیش از اسلام و امویان، عباسیان، آل بویه، سلجوقیان، مغولان و امپراتوری عثمانی پس از اسلام)، نقش رواداری در مرجعیت علمی تشریح شده است. بر این اساس رواداری ریشه در باور به جامعیت رحمانیت خداوند، تفسیرپذیری شریعت، تعدد مسیرهای وصول به حقیقت و ارتباط نسبی تمامی عقاید با حقیقت دارد. در این راستا رواداری با حمایت از اندیشه‌های نو و بدیع بدون هرگونه تعصب مذهبی، تبیین پیوند اسلام و علم و نگاه متعالی اسلام به دانش، بازآفرینی رابطه عقل و دین و تسهیل ارائه تفاسیر نوین و پویا از اسلام به تناسب مسائل زمان، زمینه‌ساز بازگشت به قرآن و اسلام اصیل می‌شود. در سیر تاریخی نیز به‌رغم رواداری هنجاری در دوره پیش از اسلام، نگرش‌های تکفیری در قرن‌های اول رواج یافت. با آغاز حکومت شیعی آل بویه، ترویج رواداری زمینه‌ساز شکوفایی فرهنگی و تمدنی اسلام شد؛ هرچند این روند در حکومت‌های غزنویان و سلجوقیان ادامه نیافت و افول تمدن اسلامی را به همراه داشت. در قرن هفتم نیز به‌رغم حمله مغولان و پایان رنسانس اسلامی، اتخاذ سیاست رواداری از سوی ایشان، از خاموشی کامل چراغ علم در ایران جلوگیری کرد.

کلیدواژه‌ها

رواداری، مرجعیت علمی، تمدن‌سازی، تمدن اسلامی، نخبگان.

۱. دکتری سیاست‌گذاری علم و فناوری، گروه مدیریت فناوری

اطلاعات، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

mehdifatemy@modares.ac.ir

Orcid: 0000-0002-4095-5675

۲. استاد مدیریت فناوری اطلاعات، دانشگاه تربیت مدرس،

تهران، ایران (بدیدآور رابط)

ghazinoory@modares.ac.ir

Orcid: 0000-0002-6761-4694

۳. دکتری سیاست‌گذاری علم و فناوری، گروه مدیریت فناوری

اطلاعات، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

javadamani@modares.ac.ir

Orcid: 0000-0001-9992-2977

استناد به این مقاله: فاطمی، م.، قاضی‌نوری، س.، امانی، ج.،

(۱۴۰۲). نقش رواداری در مرجعیت علمی، تمدن‌سازی و ظهور

نخبگان. *راهیافت*، ۳۳ (۱)، صص. ۸۱-۹۴.

DOI: 10.22034/RAHYAFT.2024.11535.1470

ناشر: مرکز تحقیقات سیاست علمی کشور

مقدمه

– مفهوم مرجعیت نه با تمرکز بر مراجع، بلکه با تمرکز بر مخاطبانی درک می‌شود که بالقوه تحت تأثیر مراجع قرار می‌گیرند و به نحوی تسلیم آنها هستند (Taheriniya & NamdariPejman, 2022). در این راستا برخی مرجعیت علمی را برتری رتبه علمی دانشگاه‌های ایران بر اساس شاخص‌هایی نظیر تعداد دانش‌آموختگان، مقالات و ارجاعات و در مقایسه با دانشگاه‌های سطح جهان تفسیر کرده‌اند، اما مرجعیت علمی، برتری بر سایر دانشگاه‌ها و همپایی علمی کشور نیست، بلکه مرجعیت علمی به‌گونه‌ای حاصل می‌شود که «دنیای از نظرات ما استفاده کند» (بیانات رهبری در دیدار اساتید و دانشجویان دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۴/۱۰/۲۹) و «در جست‌وجوی مطلبی علمی، آن را در اینجا بیابد» (همان). در این راستا علم مورد نظر در بیان مقام معظم رهبری، علمی متکی بر تفکر دینی است که در مقام ثبوت با «ساینس» تفاوتی ندارد، اما در مقام اثبات، ریشه در فلسفه اسلامی دارد و در نتیجه مبتنی بر نظریه‌پردازی در چارچوب ارزشی اسلام است. بنابراین مرجعیت علمی، ایجاد بنای مستقل علمی با تکیه بر فرهنگ و معارف اسلامی است (Goodarzi & Roudi, 2012; Qavamabadi et al., 2015).

طی تاریخ ثبت‌شده بشری، سه تمدن بزرگ به موقعیت مرجعیت علمی دست یافته‌اند: ۱) تمدن یونان (قرن چهارم پیش از میلاد تا قرن دوم میلادی)؛ ۲) تمدن اسلامی (قرون سوم تا هفتم هجری) و ۳) تمدن غربی (قرون شانزدهم تا نوزدهم میلادی) (Haq Dost et al., 2019). ایران نیز به طور ویژه در دو دوره باستان (از مادها تا ساسانیان) و دوره اسلامی (دوره عباسیان) به جایگاه علمی ویژه‌ای دست یافت. در واقع اگرچه کتاب‌سوزی‌های متعدد و زدودن آثار حکومت‌های پیشین (مانند محو آثار اشکانی در دوران ساسانیان و یا در زمان حمله اعراب و مغول)، آسیب‌های جبران‌ناپذیری به تاریخ تمدن و فرهنگ ایران وارد کرده است، کماکان می‌توان با تکیه بر شواهدی چون تأسیس دانشگاه بزرگ جندی شاپور، معماری تخت جمشید و توسعه فناوری‌هایی مثل بادگیر، قنات و آسیاب‌های بادی به قدرت علمی و فناوریانه ایران پیش از اسلام پی برد (Rahimi, 2022). در دوران پس از اسلام نیز نقش‌آفرینی دانشمندان ایرانی (مانند خوارزمی و جابرین حیان) در مرجعیت علمی دوره عباسیان تا حدودی زیر سایه درخشش شعرا و عارفان و اهل فرهنگ و ادب قرار گرفته است.

از سوی دیگر، کشور در دهه‌های اخیر به هدف‌گذاری در حوزه مرجعیت علمی (از جمله دستیابی به جایگاه اول علمی و فناوری در سطح منطقه بر اساس سند چشم‌انداز در سال ۱۴۰۴، تبدیل ایران به قطب جهان اسلام بر اساس سیاست‌های کلی علم و فناوری، دستیابی به رتبه اول اقتصاد دانش‌بنیان منطقه بر اساس سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی) پرداخته است (Azadi, 2022; Bagheri

یکی از محورهای اصلی تمدن‌سازی نوین اسلامی، پیشرفت در علم و فناوری است (Barzegar et al., 2021). بر این اساس اگرچه هر یک از مؤلفه‌های قدرت، نقش حیاتی در ارتقای قدرت ملی دارند، علم و فناوری از جایگاه برتری برخوردار است، چرا که علاوه بر کارکرد مستقل، در تقویت ابعاد دیگر نیز تعیین‌کننده است (Rahbar & Hossein Zadeh, 2016; 2017; Bohrani & Foroutani, 2022). تمدن‌سازی یونان به‌رغم محدودیت مرزهای جغرافیایی و طول عمر کوتاه، در مقابل عدم موفقیت امپراتوری دیرپا و قدرتمند روم در تمدن‌سازی، مبین نقش مهم مرجعیت علمی در تمدن‌سازی فراتر از سایر مؤلفه‌های قدرت است. در این راستا تمدن اسلامی نیز به موازات حاکمیت امپراتوری‌های مقتدر صفویه در ایران، عثمانی در ترکیه و گورکانیان در هند افول کرد و پرچم‌داری تمدنی را به اروپا واگذار کرد (Rahimi, 2022). بنابراین اگرچه تحکیم حاکمیت با تکیه بر قابلیت‌های تجاری، نظامی و غیره امکان‌پذیر است، تجربیات متعدد تاریخ نشان داده که تمدن‌سازی بدون اتکا به افکار و اندیشه‌های متمایز و دنباله‌روی صرف در عرصه‌های علم و فناوری ممکن نیست. به بیان دیگر برای تمدن‌سازی در عصر جدید، صرف تعاملات بین‌المللی و استفاده بهینه از دانش روز دنیا — بدون رهبری فکری حداقل در برخی حوزه‌های اصلی — کفایت نخواهد کرد (Ghazinoory et al., 2007; Ghazinoori, 2022b).

در این راستا مقام معظم رهبری بحث مرجعیت علمی را برای نخستین بار در عید غدیر سال ۱۳۸۴ مطرح کردند و بیش از بیست بار در مناسبت‌های مختلف به ضرورت برنامه‌ریزی کشور برای دستیابی به مرجعیت علمی تأکید کرده‌اند (Farazkish et al., 2022). البته این واژه نخستین بار در مقاله‌ای با عنوان «صعود و نزول فرانسه به عنوان مرکز علمی» (Ben-David, 1970) به کار گرفته شد (Far-tash & Ghorbani, 2022). همچنین در تاریخ تشیع، مرجعیت علمی در کنار مرجعیت سیاسی از ابعاد اصلی مرجعیت ائمه معرفی شده است (Ranjbar, 2017; Razavi & Razavi, 2019) که در دوره غیبت، در قالب مرجعیت علمی فقها و محدثان، امتداد یافته است (Ghazinoory & Safari, 2022). برای تبیین مرجعیت علمی ابتدا باید دو مفهوم مرجعیت و علم تشریح شود. مرجعیت بنا به تعریف کتب فرهنگ لغت به معنای مرجع بودن، مورد رجوع بودن و محل مراجعه دیگران بودن است (Hafezi et al., 2022)؛ بر این اساس افراد باید به مراجع رجوع داشته باشند و از پاسخ‌ها و راهکارهای ایشان استفاده کنند (Ghorbankhani & Salehi, 2021). بنابراین مرجع به فرد یا نهادی اطلاق می‌شود که نگرش، ارزش‌ها و رفتارهای افراد به جهان پیرامون را شکل می‌دهد. در این راستا، در جهان مدرن -که سلسله‌مراتب به شکل سنتی وجود ندارد

از جذب نوآوران با فرهنگ‌های متنوع، زیربنای ظرفیت نوآوری نیویورک است؛

◆ لندن: به‌رغم سابقه تاریخی لندن به‌عنوان پایتخت امپراتوری بریتانیا، در حال حاضر بیش از یک‌سوم جمعیت این شهر، متولد انگلیس نیستند و بر این اساس این شهر پس از نیویورک، دومین شهر بزرگ مهاجران است. مهاجران در توسعه علمی لندن نقش اصلی را ایفا می‌کنند و این شهر قادر است طیف وسیعی از افراد با شایستگی‌های متنوع را به خود جذب کند.

از سوی دیگر رحیمی (۲۰۲۲) نیز با تحلیلی تاریخی با تمرکز بر دوران شکوفایی تمدن اسلامی دریافت که دستیابی به مرجعیت علمی، بدون رواداری و توجه صرف به برتری علمی امکان‌پذیر نیست. در این راستا رواداری به عنوان آرمان جوامع متمدن غربی پس از قرن‌ها کشمکش، در تاریخ ایران حداقل در بخش‌هایی از لایه‌های اجتماعی تحقق یافته بود. بنابراین اگرچه اشکال و سطوح رواداری کنونی، غنی‌تر و پرمتر از تجارب پیشین است، جوامع شرقی در کنار مبانی فلسفی رواداری و تجربیات جهان مدرن می‌توانند از پشتوانه‌های سنتی خود نیز در این خصوص بهره‌مند شوند (Taheri, 2022). بر این اساس در مقاله حاضر ابتدا با مرور روند ظهور سرآمدان علمی و ادبی کشور، نقش رواداری در مرجعیت علمی کشور تشریح می‌شود. در ادامه ضمن مرور زمینه‌های رواداری در آیات قرآن و روایت، نگرش اندیشمندان مسلمان در این خصوص مطرح می‌شود. سپس تاریخچه رواداری در ایران و تمدن اسلامی تشریح می‌شود و در نهایت جمع‌بندی با مرور یافته‌های بخش‌های پیشین صورت می‌پذیرد.

روند ظهور سرآمدان کشور و رواداری: استخراج نظریه

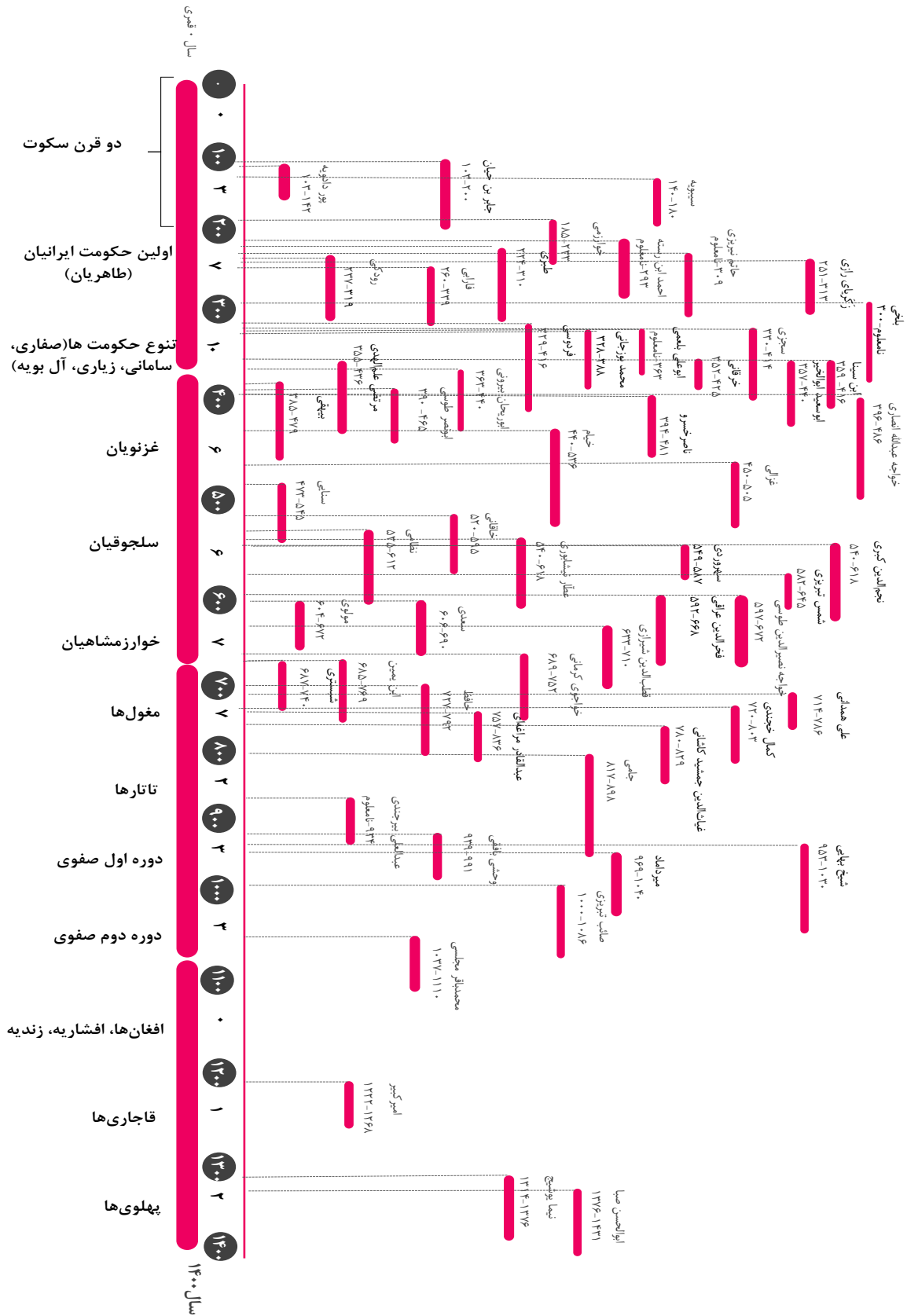
تحلیل روند ظهور سرآمدان علمی و ادبی کشور (بر اساس نخبگان ثبت‌شده در یونسکو) می‌تواند به ارزیابی نقش رواداری در مرجعیت علمی و تمدن‌سازی کمک کند. در شکل ۱ می‌بینیم که پس از یک قرن توقف سرآمدی ایرانیان در اثر قرارگیری کشور تحت سلطه شدید، در قرن‌های دوم و سوم و با ظهور حکومت طاهریان، نخبگانی چون جابر بن حیان، خوارزمی و زکریای رازی ظهور می‌کنند. در ادامه با تنوع نگرش‌ها و حکومت‌ها (صفاری، سامانی، زبیری و آل بویه) در قرن چهارم، تعداد سرآمدان به عدد خیره‌کننده ۱۰ نفر می‌رسد؛ هرچند با ظهور حکومت‌های متعصب و سرکوب‌گر غزنویان، سلجوقیان و خوارزمشاهیان و ترویج دیدگاه‌های امام محمد غزالی مبنی بر نقد و نفی فلسفه در میان علمای اهل سنت، چراغ علم ایرانیان به خاموشی می‌گراید و در قرون پنجم و ششم، سرآمدان هر سده به ۶ نفر کاهش می‌یابد. در ادامه حمله مغولان به ایران طی سال‌های ۶۱۶ تا ۶۵۴، نه تنها ظهور سرآمدان را متوقف نمی‌کند، بلکه ظهور شاعرانی چون سعدی و مولوی و دانشمندانی همچون خواجه نصیرالدین طوسی،

(Moghadam et al., 2022)؛ هرچند کمبود شاخص‌های ارزیابی برای سنجش میزان دستیابی به اهداف مشهود است (Fartash & Azizi, 2022). با این حال کشور در دو دهه اخیر به‌رغم تنگناها و کمبود امکانات، در زمینه تولید علم و کمیت مقالات علمی - به عنوان شاخص‌های اولیه تحقق مرجعیت علمی - دستاوردهای چشمگیری داشته است (Safdari Ranjbar, 2022). در این راستا کشور از نظر کمیت تولید علم در پایگاه‌های اسکوپوس و وب‌آف‌ساینس به ترتیب در رتبه‌های ۱۵ و ۱۶ قرار گرفته است که در میان کشورهای اسلامی کم‌نظیر است (Farazkish & Nasri, 2022). با این حال، ایران در شاخص‌های پیچیده‌تر (مثل شاخص استنادی اچ‌آی‌اندکس و تعداد دانشگاه‌های رتبه‌بندی شده در میان ۵۰۰ دانشگاه برتر جهان) با مرجعیت علمی - حتی در سطح منطقه - فاصله فراوانی دارد (Safdari Ranjbar, 2023). همچنین بسیاری از خبرگان بر این باورند که تأکید صرف بر شاخص‌های کمی (مانند انتشار مقاله یا ثبت اختراع) در بلندمدت به مرجعیت علمی منتج نمی‌شود و به طور خاص در حوزه هویت‌ساز و فرهنگ‌ساز علوم انسانی کافی نیست. بر این اساس برای دستیابی به مرجعیت علمی در این حوزه، مشارکت و نقش‌آفرینی فعالانه سیاست‌گذاران، نخبگان و آحاد جامعه ضروری است (Fartash & Ghorbani, 2022). در این راستا تابان و همکاران (۲۰۱۶) توسعه تعاملات را به عنوان سومین گام در دستیابی به مرجعیت علمی معرفی کرده‌اند و حسن‌زاده (۲۰۲۳) نیز تعامل را یکی از فرایندهای مرجعیت‌ساز معرفی کرده است. همچنین مرور روند توسعه مراکز علمی و فناوری در جهان امروز نیز مبین نقش رواداری^۱ در مرجعیت علمی است (Mansourian & Abbasi, 2023):

◆ دره سیلیکون: توسعه اولیه دره سیلیکون در جنوب شرقی سانفرانسیسکو در نیمه قرن نوزدهم با مهاجرت جویندگان طلا آغاز شد. گذار سانفرانسیسکو به قطب فرهنگ‌ها و سبک‌های زندگی متفاوت پس از جنگ جهانی دوم شدت یافت؛ در این راستا سانفرانسیسکو با تکیه بر فرهنگ رواداری، غالباً در توانمندسازی اقلیت‌ها و حقوق مدنی آنها پیشگام است. بر این اساس در ۵۰ سال گذشته، دره سیلیکون منبع اصلی خلاقیت در فرهنگ، سبک زندگی، احترام به تفاوت‌ها و حمایت و ادغام اقلیت‌ها بوده است؛

◆ نیویورک: نیویورک نخستین شهر جهان است که با تکیه بر مهاجرپذیری توسعه یافته است و به‌واسطه حضور مقر سازمان‌های جهانی متعدد نظیر سازمان ملل، خاستگاه دولتی جهانی است. این شهر به‌واسطه نقش محوری در صنعت انتشارات، فضای فوق‌العاده‌ای برای تبادل ایده‌ها و فرهنگ‌های چندگانه است. استقبال دانشگاه‌های کلمبیا، نیویورک و کرنل

1. tolerance

شکل ۱. نخبگان ایرانی ثبت‌شده در یونسکو از ظهور اسلام تا انقلاب اسلامی

مبین تداوم جریان علمی کشور است. با این حال از قرن نهم تا چهاردهم هجری، چراغ علم کشور به استثنای دوره اوج صفوی - و به طور ویژه حکومت شاه‌عباس اول و تشکیل حلقه سرآمدان در اصفهان - عملاً خاموش است.

تحلیل روند ظهور سرآمدان کشور از ظهور اسلام تا انقلاب اسلامی نشان می‌دهد که جنگ‌ها، ویرانی‌ها و حتی دیکتاتوری‌های سیاسی، نتوانسته‌اند سد مهمی در برابر بروز استعداد‌های درخشان بین ملت ایران باشند و اختناق فکری و عقیدتی مانع مهم‌تری بوده است. بر این اساس در ادامه رواداری به عنوان مفهوم اجتماعی محوری در پیشگیری از اختناق در جوامع از نظرگاه‌های گوناگون بررسی می‌شود.

رواداری در آیات و روایات: اعتبارسنجی نظریه

رواداری به معنای احترام گذاشتن، پذیرفتن و ارج نهادن به فرهنگ‌های غنی جهان، روش‌های مختلف آزادی بیان و شیوه‌های متنوع انسان بودن است (Amiri et al., 2020; Alikhani et al., 2021). گرچه مفهوم کنونی رواداری ریشه در اندیشه‌های جان لاک، سر توماس هابز، جان استوارت میل و فرانسوا ولتر دارد (Golpour & Eslami, 2013)، این واژه در ابتدا فضیلتی اخلاقی با ریشه‌های کهن دینی و فرهنگی بوده (Omidi, 2021) و در قرآن و سنت دینی اسلام نیز بازتاب یافته است (Muvahedi Saveji, 2008). در این راستا در قرآن کریم «رحمت» یکی از مفاهیم و تعالیم اصلی است که با مفهوم رواداری نزدیکی و خویشاوندی دارد؛ تمامی سوره‌های قرآن با ذکر رحمت عامه و خاصه الهی آغاز شده و در سایر آیات نیز این واژه و مشتقات آن ۳۱۸ بار تکرار شده است (Bastenegar & Hassani, 2013). گفت‌وگو نیز به عنوان یکی از پیامدهای رواداری پس از لفظ جلاله الله، بیشترین تکرار را دارد (Dehghani & Barani, 2013).

در این خصوص آیات زیر به رواداری توجه ویژه‌ای دارند:

﴿فَبِمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لِنْتَ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ﴾ (آل عمران، ۱۵۹)؛

به (برکت) رحمت الهی، در برابر آنان نرم (و مهربان) شدی! و اگر خشن و سنگدل بودی، از اطراف تو، پراکنده می‌شدند.

﴿وَإِنْ جَنَحُوا لِلسَّلْمِ فَاجْنَحْ لَهَا وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾ (انفال، ۶۱)؛

و اگر دشمنان به صلح و مسالمت تمایل داشتند تو نیز مایل به صلح باش و کار خود به خدا واگذار که خدا شنوا و داناست.

﴿وَلَا تَجَادِلُوا أَهْلَ الْكِتَابِ إِلَّا بِالَّتِي هِيَ أَحْسَنُ إِلَّا الَّذِينَ ظَلَمُوا مِنْهُمْ وَ قُولُوا آمَنَّا بِالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْنَا وَ أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَ إِلَهُنَا وَ إِلَهُكُمْ وَاحِدٌ وَ نَحْنُ لَهُ مُسْلِمُونَ﴾ (عنکبوت، ۴۶)؛

با اهل کتاب جز به روشی که از همه نیکوتر است مجادله

نکنید، مگر کسانی از آنان که ستم کردند؛ و (به آنها) بگویید: «ما به تمام آنچه از سوی خدا بر ما و شما نازل شده ایمان آورده‌ایم، و معبود ما و شما یکی است، و ما در برابر او تسلیم هستیم»

﴿لَا يَنْهَاكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَ لَمْ يُخْرِجُوكُمْ مِنْ دِيَارِكُمْ أَنْ تَبَرُّوهُمْ وَ تُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ﴾ (ممتحنه، ۸)؛

خدا شما را از نیکی کردن و رعایت عدالت نسبت به کسانی که در راه دین با شما پیکار نکردند و از خانه و دیارتان بیرون نراندند، نهی نمی‌کند؛ چرا که خداوند عدالت‌پیشگان را دوست دارد.

در روایات نیز بر جایگاه رواداری - به‌خصوص در ایمان و تبلیغ رسالت - اشاره شده است.

﴿أَمَرَنِي رَبِّي بِمُدَارَاةِ النَّاسِ كَمَا أَمَرَنِي بِأَدَاءِ الْفَرَائِضِ﴾ (Koleini, 1945)؛

پروردگرم مرا به مدارا با مردم فرمان داد همان‌گونه که مرا به تبلیغ رسالت فرمان داد.

﴿مُدَارَاةُ النَّاسِ نِصْفُ الْإِيمَانِ وَ الرَّفْقُ بِهِمْ نِصْفُ الْعَيْشِ﴾ (Koleini, 1945)؛

مدارا کردن با مردم نصف ایمان است و نرمی و مهربانی کردن با آنان نصف زندگی است.

﴿عَلِيكَ بِالرَّفْقِ، فَانِ الرَّفْقَ يَمُنُ وَ الْخَرْقَ شُومٌ، انِ الرَّفْقَ وَ الْبِرَّ وَ حَسْنَ الْخَلْقِ يَعْمُرُ الدِّيَارَ وَ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ﴾ (Majlesi, 1983)؛

با هم نرم باشی مدارا کنی و آسان بگیری؛ زیرا نرمش، نیکو و کج خلقی، شوم و مذموم است، بدون شک نرمش و نیکوکاری و خوش اخلاقی، خانه و شهر را آباد می‌کند و بر روزی می‌افزاید.

﴿مَنْ أَعْطَى حَظَّهُ مِنَ الرَّفْقِ فَقَدْ أَعْطَى حَظَّهُ مِنْ خَيْرِ الدُّنْيَا وَ الْآخِرَةِ وَ صَلَهِ الرَّحِمِ وَ حَسَنِ الْجَوَارِ وَ حَسَنِ الْخَلْقِ يَعْمُرَانِ الدِّيَارَ وَ يَزِيدَانِ فِي الْأَعْمَارِ﴾ (Ibn Abi al-Hadid Mu'tazili, 1983)؛

به هر کس بهره‌ای از رفق و رواداری عنایت شود، نصیبش خیر دنیا و آخرت است و اگر محروم از رفق باشد محروم از خیر دنیا و آخرت خواهد بود.

﴿قُولُوا لِلنَّاسِ كُلِّهِمْ حُسْنًا مُؤْمِنِينَ وَ مُخَالِفِينَ، أَمَّا الْمُؤْمِنُونَ فَيَسْطُرُ لَهُمْ وَجْهَهُ وَ أَمَّا الْمُخَالِفُونَ فَيُكَلِّمُهُمُ بِالْمُدَارَاةِ لِاخْتِنَانِهِمْ إِلَى الْإِيمَانِ. فَإِنْ اسْتَرَّ مِنْ ذَلِكَ بَكَفِّ شُرُورِهِمْ عَنْ نَفْسِهِ وَ عَنِ إِخْوَانِهِ الْمُؤْمِنِينَ﴾ (Nouri, 1895)؛

با همه مردم، چه مؤمن و چه مخالف، به زبان خوش سخن

بگویند. مؤمن، به هم‌مذهبان، روی خوش نشان می‌دهد و با مخالفان، با مدارا سخن می‌گوید تا به ایمان، جذب شوند و حتی اگر نشدند، با این رفتار، از بدی‌های آنان در حق خود و برادران مؤمنش، پیشگیری کرده است.»

رواداری در اندیشه‌اندیشمندان و عرفای مسلمان

دو نگرش امتناع و امکان‌نظری و عملی‌رواداری و کثرت‌گرایی در اندیشه‌اسلامی رایج است. در این راستا گروه‌ممتنعین معتقدند که رواداری با دیگران یا غیرممکن و یا در صورت امکان در محدوده‌هایی خاص از شریعت قابل وصول است. در مقابل گروهی - عمدتاً از نواندیشان دینی - معتقدند شریعت اسلامی قابل تفسیر و تقسیم به ساحت‌های گوناگون است، گروهی دیگر شریعت را بخشی از حقیقت - و نه الزاماً تمام حقیقت - تلقی کرده و در نهایت طیفی دیگر به‌رغم ترسیم نسبت تساوی بین شریعت و حقیقت، راه‌های وصول به آن را متعدد می‌دانند (Abdi, 2021). در ادامه نگرش برخی اندیشمندان اسلامی در خصوص رواداری تشریح می‌شود.

در نگاه صدر، گشودگی نسبت به دیگران بنیان دین‌ورزی است، زیرا دین هر انسانی را - صرف‌نظر از مذهب یا اندیشه‌اش - محترم می‌شمارد. در سیره عملی صدر، گشودگی (الافتاح) یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اجتماعی است؛ بر این اساس آشکارسازی استعدادها سرشتی انسان مستلزم تنوع در اندیشه و ادیان است: «تفاوت در اندیشه و ادیان از مهم‌ترین عوامل رشد فکری و رهایی از جمود و شکوفا شدن استعداد بشر است» (Sadr, 2014: 112). بر این اساس رواداری امکان ترویج گوهر ادیان در میان عموم مردم را امکان‌پذیر می‌کند (Mazaheri et al., 2023).

امام خمینی نظام هستی را سایه و جلوه حقیقت غیبی واحد می‌داند که به مدد اسمای الهی آشکار شده است (تجلی بذاته لذاته فی ذاته)؛ بر این اساس ایشان مدارا را یکی از جلوه‌های رحمت رحمانیه و رحیمیه پروردگار و از مظاهر عقل تلقی می‌کنند. در این راستا مکاتب توحیدی در تربیت و هدایت انسان‌ها موظف به مدارا و تسامح هستند («أَذْهَبَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ إِنَّهُ طَغَىٰ فَقَوْلَا لَهُ قَوْلًا لَّيِّنًا لَّعَلَّهُ يَتَذَكَّرُ أَوْ يَخْشَىٰ» (طه، ۴۳ و ۴۴)). البته امام خمینی مدارا در راستای حفظ نفس - و نه حظ نفس - را موجه می‌داند، چرا که در غیر این صورت مدارا در عمل در راستای اهداف مادی صورت پذیرفته و در نتیجه کرامت انسانی و سعادت جامعه را مخدوش می‌کند (Tabatabaei, 2017).

عرفا نیز ضمن عدم مداخله در نزاع‌های مذاهب گوناگون، با همه فرقه‌ها با صلح و سازش رفتار می‌کردند (Sharifani & Ma'refat, 2023). ابن عربی نیز برای دستیابی به رواداری سازگار با اسلام دو

مسیر ایدئولوژیک و عملیاتی را طی می‌کند. در بعد جهان‌بینی ابن عربی بر این باور است که هر عقیده‌ای به نحوی با حقیقت مرتبط است و پس از اجرای حدود الهی در آخرت، اسم الرحمن همگان را دربرمی‌گیرد. از سوی دیگر نیز ابن عربی به تبیین سلوکی عملی می‌پردازد که با پذیرش عقاید گوناگون منطبق است. بر این اساس ابن عربی در عین حفظ احکام شریعت تلاش دارد جامعه را به سمت رواداری سوق دهد (Zeynali & Hekmat, 2023).

عزیزالدین نسفی بر این باور است که تمامی پیروان ادیان و آئین‌ها حق را می‌پرستند: «هر کسی روی به هر چیز که آورده است، روی به وی آورده است، اگرچه آن کس نمی‌داند و هر که هر چیز را که می‌پرستد، وی را می‌پرستد، اگرچه آن کس خبر ندارد» (Nasafi, 107: 2000). بر این اساس در حالی که مشرک در تخصم با مردم است، موحد در صلح عمومی است: «هر که به وجه خدای رسید، و وجه خدای را دید، خدا می‌پرستد اما مشرک است ... و همه روز با مردم به جنگ است، و در اعتراض و انکار است، و هر که از وجه خدای بگذشت و به ذات خدای رسید، و ذات خدای را دید، هم خدای می‌پرستد، اما موحد است، و از اعتراض و انکار آزاد است، و با خلق عالم به صلح است» (ibid: 293). در این راستا عزیزالدین نسفی اختلاف ادیان را ناشی از توجه به لفظ و غفلت از معنا می‌داند: «این همه ظلال‌ها و اختلاف که پیدا آمد، از نادان پیدا آمد که مبتدیان ندانستند که مقصود جمله یکی است. لاجرم مذاهب پیدا آمد و خلق سرگردان شدند. و از آن جهت ندانستند که مبتدیان از لفظ به معنی می‌روند، لاجرم الفاظ مختلفه حجاب ایشان می‌شود. و منتهمیان از معنی به لفظ می‌آیند، لاجرم الفاظ مختلفه حجاب ایشان نمی‌شوند» (ibid: 344). بنابراین اگرچه منتهمیان به رواداری با جهانیان می‌پردازند، مبتدیان و مقلدان با دیگران نزاع می‌کنند (Siahkuhian, 2022).

مولانا نیز به‌رغم اعتقاد عمیق بر مبانی دینی اسلامی، بر این باور بود که سایر ادیان توحیدی نیز از سرچشمه واحد ربوبی جوشیده‌اند و بر زبان و بیان انبیای الهی جاری شده‌اند. در این خصوص در پاسخ به شبهاتی مبنی بر تشابه مثنوی با قرآن مجید چنین گفته می‌شود: «همانا که در ظروف حروف انبیا و اولیا جز انوار اسرار الهی مدرج نیست و کلام الله از دل پاک ایشان رسته و بر جویبار زبان ایشان روان شده است ... خواه سریانی باشد، خواه سبع‌المثانی، خواه عبری، خواه عربی» (Aflaki Arefi, 1984). چنین رویکردی در حکایت نزاع در خرید انگور و تمثیل‌های بازتاب نور واحد در حجره‌های گوناگون و مسیرهای گوناگون رسیدن به کعبه نیز بازتاب یافته است. چنانکه عبدالحسین زرین‌کوب بیان کرده، مولانا عالم را مانند خانقاهی می‌بیند که خلق از همه جا در آن با هدف واحد گرد می‌آیند و انسان‌ها مسافرانی هستند که مسیری واحد را می‌پویند؛ بر این اساس رواداری ایشان از ملزومات این سفر است (Taheri, 2022).

۱. به‌سوی فرعون بروید که او به سرکشی برخاسته و با او سخنی نرم بگویند شاید که پند پذیرد یا بترسد.

چون که بی‌رنگی اسیر رنگ شد

موسی با موسی در جنگ شد

چون به بی‌رنگی رسی کان داشتی

موسی و فرعون دارند آشتی

در نهایت شیخ محمود شبستری در گلشن راز با تعریفی گسترده از رواداری دینی، حقانیت همه ادیان را به رسمیت می‌شناسد. بر این اساس همه پیامبران تشعشعات متنوع نوری واحد هستند و در نتیجه همه پیروان ادیان بر صراط مستقیم هستند. در این نگرش مرز مشرک و موحد نیز از بین می‌رود «درون هر بتی جانی است پنهان، به زیر کفر ایمانی است پنهان» (Shabestari, 2003: 88). با این حال شبستری در *سعادت‌نامه* به تمایز‌گذاری شدید میان اسلام و سایر ادیان می‌پردازد و با نگرشی متعصبانه به مذهب اشعری، سایر نظام‌های اعتقادی را مردود تلقی می‌کند. اختلاف محتوایی فاحش این دو اثر به خوبی مبین نقش نهاد قدرت در چرخش گفتمانی شبستری است (Siahkuhian, 2022).

اهمیت رواداری در تاریخ ایران و جهان اسلام

رواداری اجتماعی فراتر از یک نظریه، به مثابه گفتمانی متأثر از نهادهای قدرت، همواره پیامدهای خاص خود را در حیات فرهنگی جوامع داشته است (Barani & Dehghani, 2014). بر این اساس، هنگامی که حاکمان بنا بر دلایل عقیدتی یا سیاست‌های راهبردی، کثرت و گوناگونی فرهنگ‌ها، ادیان و مذاهب، و شیوه‌های متنوع زیستن را پذیرفته‌اند، علاوه بر تبدیل همزیستی مسالمت‌آمیز دینی در سطح عمومی جامعه به هنجاری اجتماعی، برای نخبگان نیز مجالی برای بسط اندیشه‌های جهان‌شهری نظیر صلح کل و وحدت ادیان فراهم شده است. در سوی مقابل نیز زمانی که حکومت‌ها تنوع عقاید و باورها را به رسمیت نشناخته‌اند، سیطره گفتمان تکفیری زمینه‌ساز تعصب و خشونت، تحقیر و تبعیض شده است (Siahkuhian, 2022).

در تاریخ باستانی، ایرانیان با اقلیت‌های دینی پیوندهای اقتصادی، سیاسی و فرهنگی تنگاتنگی داشته‌اند. مثلاً در دوره هخامنشیان و اشکانیان، با توجه به سیاست رواداری و شکیبایی مذهبی پادشاهان ایرانی، یهودیان مانند سایر ادیان و مذاهب، در گستره پهناور شاهنشاهی ایران همواره در آرامش و آزادی مذهبی می‌زیستند. حتی با قدرت گرفتن ساسانیان و پیش گرفتن سیاست‌های دینی سختگیرانه درباره نازدشتیان ایرانیان نیز مردمان یهودی به ویژه در صورت پرداخت مالیات و عدم اقدام برای مبارزه با حکومت مستقر، کاملاً در آرامش و آزادی زندگی می‌کردند (Jalilian et al., 2012). با این حال پس از ظهور اسلام، خوارچ در قرن اول هجری زمینه‌های اتهام به کفر را در میان مذاهب اسلامی پدید آورد و در

قرن دوم هجری فتواهای سخت مالک‌بن انس در خصوص برخی رفتارهای مسلمانان همچون زیارت مرقد اولیای خدا و اماکن مقدس و همچنین رواج اندیشه‌های احمدین حنبل زمینه‌ساز تشدید نزاع مذهبی شد. خلفای عباسی برای کاهش اختلافات میان مذاهب در صدد استقرار یک مذهب واحد دولتی و اجباری برای همه مسلمانان بودند که در این زمینه می‌توان به اقدامات مأمون و متوکل در جهت حمایت از مذهب معتزله و اهل حدیث اشاره کرد. این روش آنان نه تنها به اختلافات مذهبی پایان نداد، بلکه به تشدید آنها و به وجود آمدن تعصبات خشونت‌باری در میان مذاهب اسلامی به معنای عام و مباحثی چون امامت و در میان حنابله و شافعیه در موضوعاتی چون تشبیه در ذات و صفات منجر شد که در نهایت به تزلزل سلطه خلفای عباسی در بغداد انجامید. بر این اساس ضعف فکری و ناتوانی نهاد خلافت و مبلغین آن در پاسخگویی به مسائل و چالش‌های فکری موجود میان مسلمین که با ورود و رسوخ فرهنگی و فکری دیگر ملل ابعاد گسترده‌ای یافته بود، باعث شد به تدریج گروه‌ها و انجمن‌های غیررسمی در جامعه اسلامی شکل گیرند. این گروه‌های غیررسمی سعی داشتند ضمن پاسخگویی به سؤالات و شبهات پدیدآمده در میان مسلمانان، چالش‌های فکری-فرهنگی موجود میان اسلام و افکار فلسفی و مسائل عقلی را نیز از میان بردارند و از این طریق به اختلافات پیش‌آمده میان پیروان فرق و مذاهب پایان دهند. اخوان‌الرضا در زمره همین گروه‌هاست که با طرح اندیشه رواداری و تسامح در صدد نزدیک کردن شریعت اسلام با فرهنگ یونان و اندیشه ایرانی و مانوی و گنوسی برآمده است؛ زیرا این جماعت در عراق که مرز التقاطی اندیشه‌های پیش‌گفته شکل گرفته است با انتخاب عنوان اخوان‌الرضا برای جمعیت خود صحبت از اخلاق کردند و به گسترش اندیشه رواداری اسلامی مذهبی پرداختند (Moham-madi & Khazaeili, 2019).

در این راستا در قرن چهارم هجری با آغاز حکومت شیعی آل بویه در ایران، رواداری مذهبی با حضور مشایخ پرنفوذ صوفیه رواج یافت و در ادامه به یکی از عوامل اصلی شکوفایی فرهنگی و تمدنی اسلام و ظهور رنسانس اسلامی بدل شد (Dehghani & Barani, 2013; Madadi & Khairandish, 2020). برخی حاکمان آل بویه (مثل عضدالدوله) با روشن‌اندیشی خاص خود، به پاسداشت گرایش‌های گوناگون مذهبی و به‌کارگیری سیاستمداران پیرو ادیان و فرق گوناگون پرداختند و به دستاوردهای ارزشمندی دست یافتند. همچنین حاکمان آل بویه به‌رغم سبقت شیعی به رواداری در برابر خلفای عباسی پرداختند؛ روندی که در ادامه سلجوقیان دنبال نکردند و بدین طریق زمینه‌ساز افول تمدن اسلامی شدند (Barani & Dehghani, 2014).

در قرن هفتم نیز با روی کار آمدن حاکمان مغول و اتخاذ سیاست

تساهل دینی از سوی ایشان، گفتمان رواداری دینی تقویت شد. پیش از عصر مغول، نفوذ عقیدتی دارالخلافت بغداد در سرزمین‌های اسلامی موجب شده بود مذهب «تسنن» به عنوان تنها مذهب رسمی در عرصه حیات اجتماعی و سیاسی مسلمانان، ادیان و مذاهب دیگر را به حاشیه براند و پیروان اقلیت‌های دینی و مذهبی اعم از مسلمانان و غیرمسلمانان مورد بی‌مهری و خشونت خلفا یا نمایندگانشان قرار گیرند. اما تساهل دینی مغولان گرچه - بر خلاف قانون یاسای چنگیز - کاملاً بی‌طرفانه و عاری از سوگیری‌های مغرضانه و گاه اسلام‌ستیزانه نبود، به رسمیت شناخته شدن ادیان و مذاهب دیگر زمینه‌ساز ایجاد فضای اجتماعی لازم برای بسط گفتمان رواداری دینی شد (Siahkuhian, 2022).

در ادامه در قرون هشتم و نهم، رواداری جایگاهی ممتاز در فتوحات سریع عثمانی داشت و به طور خاص زمینه‌ساز فتح قلمرو بیزانس شد. در این راستا اسلام صوفیانه عثمانی‌ها، مدیریت مناطق تحت نفوذ با فرهنگ‌های متفاوت را امکان‌پذیر کرد و به شکل‌دهی مفهومی نو به نام ملت عثمانی منجر شد که دربرگیرنده افراد با گرایش‌های دینی و مذهبی گوناگون بود. البته رهبران عثمانی به‌رغم رواداری، کماکان با جامعه ارتدکس خود مانند شهروندان درجه دوم رفتار می‌کردند (Fallahzadeh, 2021).

جمع‌بندی

احیای تمدن اسلامی-ایرانی، به عنوان یکی از آرمان‌های اصلی کشور، نیازمند برتری در مؤلفه‌های گوناگون قدرت است و در این خصوص مرجعیت علمی و فناوریانه نقشی حیاتی دارد، چرا که علاوه بر داشتن قدرت نرم، پیشران تقویت سایر مؤلفه‌هاست. ایران علاوه بر دستاوردهای علمی خیره‌کننده پیش از اسلام (از مادها تا ساسانیان)، پس از اسلام و ذیل تمدن بزرگ اسلامی به مرجعیت علمی دست یافت؛ با این حال در قرون اخیر ایران و سایر کشورهای اسلامی دنباله‌روی تمدن غرب در عرصه علم و فناوری هستند. بر اساس روند ظهور سرآمدان علمی و ادبی کشور، جنگ‌ها، ویرانی‌ها و حتی دیکتاتوری‌های سیاسی - به‌رغم تضعیف جریان دانش - نتوانسته است چراغ علم را در این مرز و بوم خاموش کند، اما اختناق فکری، مانع از ظهور نخبگان در دوره‌های گوناگون و به طور خاص از اواخر دوره صفوی تا پایان دوره قاجاریان شده است. بنابراین رواداری - به عنوان مفهوم اجتماعی محوری در پیشگیری از اختناق - می‌تواند نقشی مؤثر در مرجعیت علمی کشور و احیای تمدن اسلامی-ایرانی ایفا کند.

اگرچه برساخت کنونی رواداری ریشه در اندیشه متفکران غربی دارد، ردپای این مفهوم در فرهنگ‌های گوناگون و به طور خاص در قرآن و سنت دینی اسلام در قالب رحمانیت عامه خداوند، مهربانی پیامبر

در دعوت و تمایل به صلح و گفت‌وگو قابل مشاهده است. در میان اندیشمندان و عرفای اسلامی نیز بسیاری بر رواداری و کثرت‌گرایی در اندیشه اسلامی در چارچوب تفسیرپذیری شریعت، توصیف شریعت به مثابه بخشی از حقیقت و تعدد مسیرهای وصول به حقیقت تأکید می‌کنند. در این راستا صدر، رواداری را کلید ترویج گوهر ادیان در میان عموم مردم تلقی می‌کند. امام خمینی نیز ضمن تأکید بر مدارا به عنوان جلوه‌ای از رحمت رحمانیه و رحیمیه پروردگار، بر ضرورت رواداری بدون اغراض مادی و در راستای حفظ نفس تأکید می‌کند. رواداری عرفا نیز در قالب همزیستی ایشان با فرق گوناگون بازتاب یافته است. ابن عربی بر ارتباط نسبی همه عقاید با حقیقت توجه دارد و در نتیجه پذیرش عقاید گوناگون را در سلوک عملی خود گنجانده است. نسفی معتقد است که اختلافات ریشه در تأکید مبتدیان و مقلدان بر لفظ و غفلت از معنا دارند. مولانا نیز وحدت هدف و در نتیجه لزوم رواداری افراد با گرایش‌های گوناگون را با تعابیر گوناگون تبیین کرده است. در نهایت شبستری پا را از تعابیر عرفای دیگر نیز فراتر می‌گذارد و حتی در مشرکان نیز بازتاب حقیقت را مشاهده می‌کند.

در تاریخ ایران و جهان اسلام نیز رواداری ضمن نهاده‌سازی همزیستی مسالمت‌آمیز، فرصتی برای بسط اندیشه‌های متعالی فراهم کرده است. در این راستا ایرانیان پیش از اسلام غالباً با اقلیت‌های دینی پیوندهای متعدد و تنگاتنگی داشته‌اند؛ اما این همبستگی پس از ظهور اسلام با تشدید منازعات میان مذاهب گوناگون متوقف شد. تحمیل مذهب رسمی در ادامه نیز بحران را عمیق‌تر کرد اما در قرن چهارم با آغاز حکومت شیعی آل بویه در ایران، رواداری به عنوان سنگ بنای شکوفایی تمدن اسلامی ترویج یافت. این روند در قرون بعدی توسط حاکمان غزنوی و سلجوقی ادامه نیافت؛ بدین طریق افول تمدن اسلامی آغاز شد و سپس با حمله مغولان به پایان رسید. البته حاکمان مغول نیز به‌واسطه هویت خارجی خود، سیاست رواداری در پیش گرفتند و این رویکرد از خاموشی کامل چراغ علم در ایران جلوگیری کرد.

بر این اساس برای تقویت رواداری در محیط دانشگاهی در راستای دستیابی به مرجعیت علمی پیشنهادها زیر ارائه می‌شود:

◆ ترویج کرسی‌های آزاداندیشی: به‌رغم تأکید مقام معظم رهبری در دیدارهای گوناگون با مسئولان، دانشجویان و اساتید بر اهمیت کرسی‌های آزاداندیشی، این مطالبه و دغدغه کلیدی هنوز به طور کامل مورد توجه سیاست‌گذاران و سیاست‌پژوهان قرار نگرفته است. به طور مثال ایشان در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیئت دولت در سال ۱۳۸۴ اشاره داشتند که «گسترش آزاداندیشی هم مهم است. واقعاً انسان‌ها باید بتوانند در یک فضای آزاد فکر کنند. آزادی بیان تابعی از آزادی فکر است. وقتی آزادی فکر بود، به طور طبیعی آزادی بیان هم هست.

به جذب دانش‌آموختگان خود در مقطع دکتری به عنوان اعضای هیئت‌علمی اشاره دارد. این مسئله - که بیشتر در نظام‌های دانشگاهی نوظهور رواج دارد - علاوه بر کاهش بهره‌وری علمی (تمرکز بیشتر اعضای هیئت‌علمی هم‌خون بر آموزش و امور اداری و کاهش بروندادهای پژوهشی)، به کاهش تعاملات خارج از دانشگاهی اعضای هیئت‌علمی می‌انجامد که محدودیت افق ایشان و غلبه رویکرد زمینه‌گرایانه (به‌جای مرجعیت‌گرایانه) را در پی دارد. در این راستا اجرای سیاست‌های تحرک دانشگاهی (از طریق گذراندن دورهٔ پسادکتری یا دوره‌های آموزشی-پژوهشی در دانشگاه‌های معتبر)، بازنگری در سیاست‌های استخدامی (تعیین سهمیهٔ جذب خودی‌ها) و گنجاندن مؤلفه‌های تحرک علمی در مؤلفه‌های جذب (مانند تحصیل در دانشگاه‌های گوناگون، سوابق تدریس در دانشگاه‌هایی غیر از محل تحصیل و همکاری پژوهشی با اعضای هیئت‌علمی دانشگاه‌های دیگر) می‌تواند پیامدهای آسیب‌زای هم‌خونی دانشگاهی را کاهش دهد (Nazarzadeh Zare & Mohammadi, 2020).

علاوه بر موارد یادشده، تسهیل و حمایت از تشکیل اندیشکده‌های تخصصی، برگزاری نشست‌های همدلانه و غیررسمی میان مسئولان و محققان، معرفی و تبیین شخصیت‌ها و الگوهای برجسته، آموزش نگرش‌ها، تفکرات و سبک زندگی روادارانه و همراه با مدارا در نظام آموزش رسمی، از دیگر توصیه‌های سیاستی قابل ارائه در این زمینه است که نیازمند تحلیل و مذاقهٔ عمیق‌تری است. این نوشتار فقط به فهرست نخبگان در یونسکو اشاره داشته که در واقع محدودیت تحقیق است، چرا که در این فهرست نام شماری از بزرگان ذکر نشده و حتی نخبگانی با جایگاه رفیع علمی هستند که کمتر شناخته شده‌اند. اما از آنجا که هیچ پژوهشی به ارتباط رواداری و مرجعیت علمی متمرکز نشده، پژوهش حاضر می‌تواند دریچه‌ای جدید برای مطالعات آتی بگشاید. در این راستا بررسی تأثیر رواداری بر شکوفایی و بالندگی علمی در برش‌های مختلف تاریخی (مانند یونان باستان، رنسانس اسلامی (با مرکزیت بغداد) و رنسانس اروپایی (با مرکزیت دولت شهرهای ایتالیایی به‌خصوص فلورانس)) می‌تواند مطالعهٔ تاریخی حاضر را تعمیق بخشد. از سوی دیگر توجه به نقش رواداری در توسعهٔ شهرهای نوآور در سطح جهان - به‌مانند آنچه مختصراً مورد توجه منصوریان و عباسی (۲۰۲۳) قرار گرفته است - درس‌آموزی و الگوپردازی در این زمینه را تسهیل می‌کند. در نهایت تحلیل وضع کنونی رواداری در محیط علمی کشور و ارائهٔ پیشنهادهای سیاستی در این خصوص با تکیه بر روش‌شناسی‌های کیفی نیز می‌تواند مفید باشد.

عمده، آزادی فکر است که انسان‌ها بتوانند آزاد بیندیشند. در غیر فضای آزاد فکری، امکان رشد وجود ندارد. برای فکر، برای علم، برای میدان‌های عظیم پیشرفت بشری اصلاً جایی وجود نخواهد داشت. ما در مباحث کلامی و مباحث فلسفی هرچه پیشرفت داشتیم، در سایهٔ مباحثه و جدل و بحث و وجود معارض داشتیم»؛

◆ در این راستا برخورد تشریفاتی با کرسی‌ها، فقدان متولی، فقدان الگوی مناسب و سردرگمی فعالان و عدم انتخاب موضوع و پرسش مناسب از جمله موانع برگزاری موفق کرسی‌های آزاداندیشی در دانشگاه‌ها هستند (Mahjoub et al., 2016). بر این اساس در کنار استخراج آموزه‌های اجرای مناظرات دانشگاهی (مثلاً در دانشگاه‌های هاروارد، استنفورد و لوموس که انجمن‌هایی متمرکز بر این مأموریت تأسیس کرده‌اند) (Khatami et al., 2021) می‌توان از چارچوب مناظرات امام رضا (ع) با بزرگان ادیان و مذاهب به‌عنوان الگوی بومی برگزاری کرسی‌های آزاداندیشی بهره‌برداری کرد (Ghafourifar & Hosseyni, 2019; Mahmoudi et al., 2015).

◆ توسعهٔ ارتباطات علمی بین‌المللی: در میان دو نگرش رقیب به مرجعیت علمی، با توجه به ضعف دیدگاه درون‌نگر در ارائهٔ شاخص‌های ارزیابی خودبسنده، سیاست‌گذاران ناگزیرند از سنجه‌های نگرش برون‌نگر بهره‌برداری کنند. متواترترین شاخص مبتنی بر این دیدگاه، «ارتباط با جامعهٔ علمی داخلی و بین‌المللی و حضور در شبکه‌های علمی و حوزه‌های میان‌رشته‌ای» است که مبین ضرورت توسعهٔ ارتباطات علمی برون‌مرزی است (Ghazinoory & Safari, 2022). در این راستا تشریح نقش همکاری‌های بین‌المللی در ارتقای احتمال پذیرش و ارجاع به مقالات و همچنین بهبود جایگاه دانشگاه‌ها در رتبه‌بندی‌های بین‌المللی، می‌تواند به اهتمام بیشتر مدیران، اعضای هیئت علمی و دانشجویان به این مقولهٔ محوری در مرجعیت علمی بینجامد. آئین‌نامه‌های جذب و ارتقا نیز می‌توانند در کنار تسهیل مشارکت‌های علمی، به مرجعیت علمی حاصل از آنها (مثلاً در قالب تعداد استنادهای دریافتی) توجه کنند. در نهایت طراحی سامانه‌ای برای جست‌وجوی همکاران بین‌المللی با توجه به حوزهٔ پژوهش، تجربیات پژوهشی، سابقهٔ همکاری، احتمال همکاری و مانند آن زمینه‌ساز تسهیل همکاری‌های علمی بین‌المللی می‌شود (Gazni, 2022).

◆ تسهیل تحرک علمی: هم‌خونی دانشگاهی (Nazarzadeh, 2020) یا استخدام دانش‌آموختگان خودی به تمایل دانشگاه‌ها

References

- Abdi, A. (2021). Limiting the theory of Islamic refusal in religious tolerance and legal pluralism in order to achieve sustainable peace. *Judgment*, 21 (106), 85-109. (Persian)
- Aflaki Arefi, S. A. (1984). *Manaqeb Al-Arefin: Corrections, margins and annotations: Tahsin Yazchi*. (T. Sobhani, Persian Trans.). Tehran: Donyaye Ketab. (Persian)
- Alikhani, S., Eslami, R., & Niavarani, S. (2021). An essay on the relationship between law and tolerating minorities in the international documents and the IRI constitution. *Journal of Eslamic Human Rights*, 10 (3), 33-61. (Persian)
- Amiri, M., Karimi, M., & Khodami, A. (2020). A sociological explanation of the relation between religiosity patterns and demographic variables with social tolerance (Case study: Ethnicities living in Kazerun City). *Journal of Islam and Social Studies*, 8 (31), 183-221. (Persian) DOI: 10.22081/JISS.2021.58067.1663
- Azadi, G. (2022). Extraction and prioritization of strategies for achieving scientific leadership in Iran with an interpretive structural modeling approach. *Strategic Studies of public policy*, 11 (41), 240-265. (Persian)
- Bagheri Moghaddam, N., Azadi, G., & Khorarsani, M. (2022). Presenting a conceptual model for the realization of scientific leadership in Iran's Higher Education System. *Rahyafat*, 32 (4), 53-64. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11451.1449
- Barani, M. R., & Dehghani, M. (2014). Comparative analysis of religious moderation of Buyid and Seljuq governors in political and state affairs. *Quarterly Research Journal of Islamic History*, 1 (13), 7-26. (Persian). DOI: 20.1001.1.22519726.1393.1.13.1.5
- Barzegar, P., Mahdinejhad Noori, M., Fateh Rad, M., & Zahedi, M. M. (2021). Architecture of science, technology and innovation of the Islamic Republic of Iran in order to achieve scientific authority in Horizon 1440. *Interdisciplinary Studies on Strategic Knowledge*, 5 (19), 7-38. (Persian). DOI: 20.1001.1.74672588.1400.5.19.1.7
- Bastenegar, M., & Hassani, A. (2018). Tolerance; A spiritual strategy or a strategic spirituality in development of creative tourism. *Bagh-e Nazar Journal*, 15 (60), 37-50. (Persian) DOI: 10.22034/BAGH.2018.62764
- Ben-David, J. (1970). The rise and decline of France as a scientific centre. *Minerva*, 8, 160-179. DOI: 10.1007/BF01553210
- Bohrani, A., & Foroutani, Z. (2022). The concept and drivers of scientific authority in the civilizational discourse of Imam Khamenei. *Rahyafat*, 32 (3), 3-20. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11393.1413
- Dehghani, M., & Barani, M. R. (2013). The role of tolerance in the growth of Islamic culture and civilization in the 4th Century of Hegira. *Religious Research*, 1 (1), 69-82. (Persian)
- Dehghani, M., & Barani, M. R. (2018). The position of tolerance in Islamic civilization-making from Sayyid Jamāl al-Dīn Asadābādīs view. *Journal of Imamiyyah Studies*, 3 (6), 99-122. (Persian)
- Fallahzadeh, A. (2021). Fatalism and tolerance; two belief networks in time of development of Othmani government (716-804 After Hijrah). *History of Islam*, 20 (80), 139-172. (Persian) DOI: 10.22081/HIQ.2020.68786
- Farazkish, M., & Nasri, S. (2022). Analysis of the realization of the quantitative goals of research and technology in the sixth five-year program of economic, social and cultural development. *Strategic Studies of public policy*, 12 (44), 214-236. (Persian) DOI: 10.22034/SSPP.2022.556409.3237
- Farazkish, M., Azadi Ahmadabadi, G., & Abdi, S. (2022). Conceptual model of "Scientific Leadership" from the Supreme Leader Ayatollah Khamenei's viewpoint. *Strategic Management Thought*, 16 (3), 1-28. (Persian) DOI: 10.30497/smt.2023.243030.3382
- Fartash, K., & Azizi, A. (2022). Presenting a framework of indicators for monitoring and evaluating scientific authority in humanities (With an emphasis on educational, scientific publication, and promotion authority). *Rahyafat*, 32 (4), 85-100. (Persian). DOI: 10.22034/rahyafat.2023.11388.1407
- Fartash, K., & Ghorbani, A. (2022). Proposing a policy mix for enhancing socio-economic effectiveness and applicability of humanities to achieve scientific authority. *Rahyafat*, 32 (3), 33-54. (Persian) DOI: 0.11421.2023.RAHYAFT/22034.1
- Gazni, A. (2022). The influence of international scientific collaboration on the citation impact of Iranian universities and ways to enhance it. *Rahyafat*, 32 (3), 73-90. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11408.1423
- Ghafourifar, M., & Hosseini, A. R. (2019). Discourse components based on freethinking in Raḍāvi's debates; An ideal strategy for pathology of the challenges, and obstacles to the realization of freethinking seats. *Journal of Razavi Culture*, 7 (26), 157-190. (Persian)
- Ghazinoori, S. S. (2022a). Iran in the place of Scientific

- Authority. *Rahyaft*, 32 (4), 1-2. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2022.14013
- Ghazinoori, S. S. (2022b). Scientific authority. *Rahyaft*, 32 (3), 1-2. (Persian)
- Ghazinoory, S., & Safari, H. (2022). Two competing views on the concept of scientific authority: Explanation and evaluation. *Rahyaft*, 32 (3), 21-32. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11424.1432
- Ghazinoory, S., Aliahmadi, A., Namdarzangeneh, S., & Ghodsypour, S. H. (2007). Using AHP and LP for choosing the best alternatives based the gap analysis. *Applied Mathematics and computation*, 184 (2), 316-321. DOI:10.1016/j.amc.2006.05.178
- Ghorbankhani, M., & Salehi, K. (2021). Aphenomenological approach to the study of obstacles of creation of knowledge in humanities based on the perception and lived experience of the university elites and scholars. *Rahbord Farhang*, 13 (52), 75-110. (Persian) DOI: 10.22034/jsfc.2021.126583
- Golpour, S., & Eslami, R. (2013). Tolerance in International Human Rights Law. *Public Law Research*, 15 (40), 71-113. (Persian)
- Goodarzi, G., & Roudi, K. (2012). Interpretation of scientific authority for educational institutions by applying grounded theory. *Science & Technology*, 4 (2), 75-90. (Persian). DOI: 20.1001.1.20080840.1390.4.2.7.6
- Hafezi, R., MirzaRasouli, F. & Aminlou, M. (2022). An essay on scientific authority: From the perspective of a selected pre-eminent Iranian scientist. *Journal of Science & Technology Policy*, 15 (3), 29-40. (Persian) DOI: 10.22034/jstp.2022.13956
- Haq Došt, A. A., Nouri Hekmat, S., Dehnoye, R., & Porshikh Ali, A. (2019). A practical look at the concept of scientific authority. *Iranian Journal of Culture and Health Promotion*, 3 (1), 16-23. (Persian)
- Hassanzadeh, M. (2023). Multilayer model of scientific authority. *Sciences and Techniques of Information Management*, 9 (2), 443-451. (Persian) DOI: 10.22091/STIM.2023.2521
- Ibn Abi al-Hadid Mu'tazili, A. H. (1983). *Description of Nahj al-Balagha* (M. A. Ebrahim, Persian Tran.). Qom: Publications of Ayatollah Marashi Najafi. (Persian)
- Jalilian, S., Jorfi, M., & Sanjaripoor, R. (2012). Sasanian and Jews in conflict and coexistence. *Journal of Historical Researches*, 5 (9), 7-22. (Persian) <https://www.magiran.com/paper/1219596/sasanian-and-jews-in-conflict-and-coexistence?lang=en>
- Khatami, S. J., Khatami, S. S., & Khatami, S. M. (2021). Investigating free thinking chairs in some of the most important universities in the world and its impact on social health according to Quranic principles. *Journal of Islamic Studies in Health*, 4 (18), 25-36. (Persian)
- Koleini, Sh. (1945). *Alkafi* (A. A. Ghaffari, M. Akhoondi, Eds.). Tehran: House of Islamic Books. Available from: <https://lib.eshia.ir/11005/0/2> (Persian)
- Madadi, K., & Khairandish, A. R. (2020). The Development of public spaces in Shiraz in the first half of the 7th Century and its role in civil solidarity. *Historical Sciences Studies*, 12 (3), 89-106. (Persian) DOI: 10.22059/jhss.2020.277810.473092
- Mahmoudi, M., Khakpour, H., Goli, M., & Nouri, E. (2016). The ethics of debates and moral debates in Razavi's life and the way of using it in free-thinking seats. *Journal of Bio-Scientific Research Ethics*, 5 (15), 163-194
- Majlesi. (1983). Bahar Al-Anwar. Al-Wafa Beirut Foundation. (Persian)
- Mazaheri, J., Fayyaz, I. D., Rasoulipour, R., & Salahshoori, A. (2023). Analysis of the social idea of Imam Musa Sadr and its implications for explaining the nature of social education. *Scientific Journal of Islamic Education*, 31 (60), 278-312. (Persian) DOI: 20.1001.1.22516972.1402.31.3.10.0
- Mohammadi, R., Khazaeili, M. B. (2019). Jamiat Akhavan al-Safa and the idea of Islamic tolerance. *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 13 (25), 125-134. (Persian) DOI: 10.22111/jhr.2019.4966
- Muvahedi Saveji, M. H. (2008). Tolerance and acceptance in Quran and traditions. *Researches of Quran and Hadith Sciences*, 5 (2), 126-156. (Persian) DOI: 10.22051/TQH.2008.3414
- Nasafi, A. (2000). *Bayan al-Tanzil* (S. A. A. Mir Bagheri Fard, Ed.). Tehran: Cultural Works and Mahakher. (Persian)
- Nazarzadeh Zare, M., & Mohammadi, Sh. (2020). Recruiting graduates of insider at university: Challenge or Opportunity? *Journal of Science & Technology Policy*, 12 (1), 91-104. (Persian) DOI: 20.1001.1.20080840.1399.13.1.7.7
- Nazarzadeh, M. (2020). Academic Inbreeding as a challengeable approach in recruiting faculty members. *Rahyaft*, 30 (2), 51-61. (Persian) DOI: 10.22034/rahyaft.2020.13807
- Nouri, H. (1895). Mustadrak al-Wasail and Mustanbat al-Masal. Qom: Al-Bayt Foundation. (Persian)
- Omidi, J. (2021). Tolerance and its reflection in Shafi'i culture. *Comparative Studies on the Schools of Jurisprudence and its Principles*, 4 (2), 114-88. (Persian) DOI: 10.34785/j023.2021.004

- Qavamabadi, M. Gh., Mortazavinejad, N., Norouzi, S., Javadi, M., Nani, S., & Abdul Hosseinzadeh, M. (2015). The model of scientific authority in the Islamic Republic of Iran based on the statements of the Supreme Leader. *Basij Strategic Studies*, 68 (18), 30-5. (Persian)
- Rahbar, F., & Hossein Zadeh, H. (2016). Illustrating the relation of power, scientific authority and technology of the Islamic Republic of Iran in the world with power and national security based on the principles of the Islamic Republic. *Journal of Islamic Revolution Studies*, 13 (44), 167-188. (Persian)
- Rahbar, F., & Hossein Zadeh, H. (2017). The impact of the acquisition of scientific authority in security and national sovereignty. *National Security*, 6 (22), 95-118. (Persian)
- Rahimi, G. (2022). Operational mechanisms in the realization of scientific authority (Approach of using historical evidence during the flourishing period of Islamic Civilization). *Rahyafat*, 32 (4), 3-18. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11447.1444
- Ranjbar, M. (2017). Historical Investigation on the Role and Jurisprudential Authority of the Imams. *Shia Pajoohi*, 3 (9), 29-50. (Persian)
- Razavi, H., & Razavi, R. (2019). The concept of scientific authority of Imams. *Theological Research Quarterly*, 8 (30), 7-24. (Persian)
- Sadabadi, A. A., Rahimi Rad, Z., & Fartash, K. (2020a). Recognizing the components of scientific referent in the Islamic Republic of Iran., 10 (35), 87-115. (Persian) DOI: 10.22084/rjir.2020.21909.3091
- Sadabadi, A. A., Rahimi, R. Z., & Fartash, K. (2020b). Application of social innovation to increase social participation to achieve scientific referent. *Management in The Islamic University*, 9 (1), 141-164. (Persian)
- Sadr, M. (2014). The path of Imam al-Sayyid Musa al-Sadr. Beirut: Darbilal Latabach and Al-Nashar. (Persian)
- Safdari Ranjbar, M. (2022). Conceptualization of technological authority from technological catch-up perspective; Indicators, requirements and policy solutions. *Rahyafat*, 32 (4), 65-84. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11388.1407
- Shabestari, M. (2003). Gulshan Raz (M. Hamasian, Ed.). Kerman: Cultural services. (Persian)
- Sharifani, M., & Ma'refat, M. (2023). A research on the strengths of the ideas and functions of Mysticism and Sufism. *Islamic Mysticism*, 20 (77), 99-118. (Persian) DOI: 10.2234/erfan.2023.706038
- Siahkuhian, H. (2022). Contraction and expansion of "Religious Tolerance" discourse in Islamic Sufism (up to the Eighth Century). *Mystical Literature*, 14 (30), 129-160. (Persian). DOI: 20.1001.1.20089384.1401.14.30.4.3
- Taban, M., Yasini, A., Shiri, A., & Mohammadi, I. (2016). Designing and explaining process model of scientific authority in Iran's higher education mixed approach. *Knowledge Retrieval and Semantic Systems*, 3 (6), 20-40. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11388.1407
- Tabatabaei, F. (2017). Role of tolerance in sublimation of human and society (Individual ad social wayfaring), with special reference to Imam Khomeini's mystical thought and political behavior. *Pajouheshnameh Matin*, 18 (73), 109-125. (Persian) DOI: 20.1001.1.24236462.1395.18.73.6.9
- Taheri, G. (2022). Rumi's principles of Religious Tolerance. *Mysticism research in literature*, 1 (1), 258-286. (Persian) DOI: 10.22054/msil.2022.65914.1030
- Taheriniya, A. B., & NamdariPejman, M. (2022). Realization of scientific authority in the context of Nth generation of universities. *Rahyafat*, 32 (3), 91-100. (Persian) DOI: 10.22034/RAHYAFT.2023.11413.1434
- Zamani Mahjoub, H., Madadi, S. N., & Geramian Dehdasht, A. (2016). Obstacles to holding free thinking chairs in higher education institutions. *Journal of Islamic Social Studies*, 22 (109), 131-150. (Persian)
- Zeynali, H., & Hekmat, N. (2023). Pluralism and tolerance in Ibn Arabi's thought with emphasis on Al-Futuhat al-Makkiyya. *Shinakht*, 15 (2), 99-117. (Persian). DOI: 10.48308/kj.2023.229812.1140

سپهر قاضی نوری

دانش آموخته دکتري مهندسي صنايع از دانشگاه علم و صنعت ايران و استاد گروه مديريت فناوري اطلاعات دانشگاه تربيت مدرس است. وی مؤسس و سردبیر فصلنامه سیاست علم و فناوری است و در حال حاضر به پژوهش در زمینه مطالعات نظام‌مند علم و فناوری و بوم‌سازگان‌های نوآوری می‌پردازد.

مهدی فاطمی

دانش آموخته دکتري سياست‌گذاري علم و فناوري دانشگاه تربيت مدرس است. وی کارشناسی و کارشناسی ارشد خود را به ترتیب از دانشگاه‌های صنعتی شریف و تهران و در رشته‌های مهندسی صنایع و مدیریت فناوری اطلاعات کسب کرده است و در حال حاضر به پژوهش در زمینه نظام‌های نوآوری و تغییر تحول آفرین می‌پردازد.

جواد امانی

دانش آموخته دانشکده مدیریت، علم و فناوری دانشگاه صنعتی امیرکبیر (پلی تکنیک) تهران است و در حال حاضر در مقطع دکتری در دانشگاه تربیت مدرس به پژوهش در زمینه سیاست‌گذاری علم و فناوری می‌پردازد.

